

ਗੁਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ

(ਜੀਵਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ)

ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ

ਗੂਰੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ

(ਜੀਵਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ)

ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ

ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਐਸ.ਸੀ.ਓ. 26-27, ਚੌਥੀ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਸੈਕਟਰ 34-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਸਮਰਪਣ

ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਣ ਦੀ
ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ
ਬਲ ਬਖਸ਼ਿਆ

ਲੇਖਿਕਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ

ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

1) ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (ਕਹਾਣੀਆਂ)	1987
2) ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ (ਜੀਵਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕੌਰ)	1990
3) ਮਹਾਂਬਲੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜੀਵਨੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ)	1991
4) ਵੱਡ-ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਤਿਗੁਰੂ (ਜੀਵਨੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ)	1991
5) ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਣ	1995
6) ਬਰਮਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ	1996
7) ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ (ਕਵਿਤਾਵਾਂ)	1996
8) ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੁੰਜ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਜੀਵਨੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ)	1997
9) ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ (ਕਵਿਤਾਵਾਂ)	2000
10) ਬੰਸਾਵਲੀ-ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ	2006
11) ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ	2008
12) ਗੋਪਾਲ ਰਤਨ (ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ)	2011
13) ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੁੰਜ ਭਾਗ ਦੂਜਾ	2011
14) ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ (ਛਪ ਰਹੀ)	

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ, ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ (ਅੰਤਮ ਵਿਆਹੁਤਾ) ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸੇ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿੱਚ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਤਮ ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਲੈਤ ਵਿੱਚ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਤੀਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿੰਦ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਲਾਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੋਈ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬਦਨਾਮੀ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਥੱਪ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਫ਼ਰੇਬ ਨਾਲ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਪੂਰੇ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਕੈਦਖਾਨਿਆਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਵਿਚਾਰੀ ਜਿੰਦਾਂ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਅੰਨੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਪਰਦੇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੀਆਂ।

-ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ

ਤਤਕਰਾ

* ਦੋ ਸ਼ਬਦ	3
1. ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ	5
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ	9
3. ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ	11
4. ਮਾਂ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ	13
5. ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣਾ	13
6. ਗੋਮਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ	16
7. ਨਿਪਾਲ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ	20
8. ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਢੋਅ ਦੇਣੀ	21
9. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਬਣਾਉਣਾ	21
10. ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ	22
11. ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਵਲੈਤ ਭੇਜਣਾ	24
12. ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਘੜੀਆਂ	25
13. ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ	26
14. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼	27
15. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ	28

ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ, ਇੱਕ ਚਮਕਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ (ਅੰਤਮ ਵਿਆਹੁਤਾ) ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਹਾਰਾਜਾ) ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਪੰਜਾਬਣ ਸਿੰਘਣੀ, ਸਤਵੰਤੀ ਇਸਤਰੀ, ਸੱਚੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਤੇ ਚੰਗੇਰੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਲੇਰ, ਦਇਆਵਾਨ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਔਰਤ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਣਾ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚਾਹੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ਫਰਵਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਏਸੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਜਿੰਦਾਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕਿ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਬੁੱਢਾਪਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਸੂਰਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ, ਤੈਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 7 ਸਤੰਬਰ 1837 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੇ ਬਾਲ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁੱਢੇਪੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੋਦੀ-ਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੇ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ 27 ਜੂਨ 1838 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਾਲੇ ਪਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਜਿੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ, ਉਥੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਜੁਆਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਾ ਮਾਸੂਮ। ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਧੰਨੋਂ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੁਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ।

ਕੇਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਖੂਨ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਡੀ ਗਈ, ਉਹ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ 18 ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ 7 ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਸਨ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਲ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਤਲਗਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲ ਪਿਆ। ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੁੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਨਵਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਦਾ ਸੀ, ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੱਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਾਰਸ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

“ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰ ਲਵਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਖੋਹ ਲਵਾਂ” ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੇ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਟ ਮੰਤਰੀ ਚਾਲਾਂ ਚਲਦੇ ਰਹੇ, ਕਤਲੇ ਗਾਰਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਲੜ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੂਨੀ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਧੜੇਬਾਜ਼ੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਮਾਸੂਮ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਖੂਨ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਬਚੇ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਾਰਸ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਗੋਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਬੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਝੀ ਉੱਤੇ

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅੱਠਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿੰਦਾਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਈ।

ਉਸ ਵਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾ ਮਾਮਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਲ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਚਾਲੂ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕਰਕੇ ਖਜਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗੱਢੇ ਦੇ ਕੇ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਕਤਲ ਕਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਰੇ ਲਾਲਚੀ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ, ਪੰਥ ਸਤਿਕਾਰ, ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਰੱਬ ਦਾ ਡਰ, ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਲ ਗਿਆ, ਜੋ ਬੜਾ ਚਲਾਕ ਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਛੁੱਟ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰੋ ਘਰੀ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਹਨ ਤੇ ਫੌਜ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਾਰਾਂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਾਂ ਰਾਜ ਧਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਫਰੰਗੀ ਨਾਲ ਲੜਾਇਆ ਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਹਾਰ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ, ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰੋਂ ਭੇਜੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪੁਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਠ ਆਇਆ ਤੇ ਮੁੜ ਆਪ ਹੀ ਫਰੰਗੀ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਤੇ ਜੌਹਨ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੈਂਸ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਚਲਾਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ

ਮਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਥੱਪ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਸਾਜ਼ਗੀ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਫ਼ਰੇਬ ਨਾਲ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਮਾਂ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ

18 ਅਗਸਤ 1847 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀ ਮੇਜਰ ਲਾਰੰਸ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੈ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਰੜੇ ਪਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਹਰ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤ ਪਾਏ, ਆਦਮੀ ਭੇਜੇ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਾ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਉਲਟ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਕਰੜੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪੁੱਤਰ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ। ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣਾ

ਆਖਿਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੋਂ ਚੁਨਾਰ (ਯੂ. ਪੀ. ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਿਰਜਾਪੁਰ) ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਕੈਦੀ, ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਦੀ ਜਿਊਂਦਾ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਡਰ ਗਈ ਕਿ ਜੇ ਮਰ ਹੀ ਗਈ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੱਧਰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਿੰਦਾ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਵੈਦ

ਉਸ ਨੇ ਹੱਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਕੈਦੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸੋਚੀ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀ।

15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1849 ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਦਾਸੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਈ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਠਾਇਆ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ ਤੇ ਚੂੜੀਆਂ ਦਾਸੀ ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਕੱਪੜੇ ਆਪ ਪਾ ਲਏ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਣਵਾਹੇ ਜਿਹੇ ਕਰ ਲਏ। ਦੀਵੇ ਦੇ ਗੁਲ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗੁਲਾਬੀ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਾਲੇ ਦਾਗ ਪਾ ਲਏ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮੋ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਮੋ ਦੀ ਠਿੱਬੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਲਈ। ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਗਾਗਰ ਨੂੰ ਢਾਕੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਸੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਮੋ ਦਾ ਕੱਦ ਕਾਠ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਸੀ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸ਼ਾਮੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਨੰਗਾ ਰੱਖ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਸੰਤਰੀ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖ ਲਵੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਜੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ।

ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਹਰਨੀ ਵਾਂਗ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਦੀ ਹੋਈ ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਦਲੇਰ ਦਿਲ ਤੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਵਰਗਾ ਦਿਮਾਗ। ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਵੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਠੇਡੇ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਗਾਗਰ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਧੋਤੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਲਾਗੇ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਲਣ ਵੀ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝੇ ਕਿ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਖਵਰੇ ਰੁੜ੍ਹ ਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਨੱਸ ਉੱਠੀ।

ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਰੇਤ ਸੀ। ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਠਿੱਬੀ ਜੁੱਤੀ ਨਾਲ ਭੱਜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਜੁੱਤੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਠੰਢੀ ਰੇਤ ਉੱਤੇ ਨੰਗੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਨਾਲ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਨੱਸਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਜਿੰਦਾਂ, ਵੀਹ ਵੀਹ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਕਮਰ ਨਾਲ ਦੁਪੱਟਾ ਬੰਨ ਕੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੇ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ ਨੱਸੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ, ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦਾ ਰੇਤਲਾ ਕੰਢਾ, ਅਣਡਿੱਠਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ, ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਠੰਡ ਵੀ ਚੋਖੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੇਰੀ

ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਡਰ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਪੂਰਾ ਕੋਹ ਕੁ ਨੱਸੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਥੱਕ ਗਈਆਂ, ਪੈਰ ਹੰਭ ਗਏ, ਸਾਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਹੌਂਕਣੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਸੰਘ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਲ ਕੁ ਰੁਕੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਆਲਸ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਲ ਤਕੜਾ ਕਰ ਕੇ ਉੱਠੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਪੰਧ ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੁੜ ਦੌੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਕੋਹ ਦੂਰ ਚਲੀ ਜਾਏਗੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਆਏਗਾ। ਉਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਦਾ ਪੱਤਣ ਬੇੜੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਪਰਲੇ ਕੰਢਿਓਂ ਦੇ ਮੀਲ ਤੇ ‘ਰਾਮ ਨਗਰ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਆਏਗਾ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਠਾਕਰ-ਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਗੋਮਤੀ ਇੱਕ ਫਕੀਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੀਂ। ਉਹ ਗੋਮਤੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪੱਤਣ ਲਾਗੇ ਜਾ ਲੁਕੀ ਤੇ ਬੇੜੀ ਦਾ ਪੂਰ ਭਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸ ਪੂਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪੰਧ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਮੁੜ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਕ ਆਸ-ਕਿਰਨ ਸੀ। ਉਸ ਆਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਉਹ ਢਿੱਡੋਂ ਭੁੱਖੀ, ਪੈਰੋਂ ਤੇ ਸਿਰੋਂ ਨੰਗੀ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣਡਿੱਠੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਸੀ।

ਗੋਮਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ

ਰਾਮਨਗਰ ਵਿੱਚ ਗੋਮਤੀ ਫਕੀਰਨੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਉੱਥੇ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਪੈਂਡੇ ਦੀ ਬਕਾਵਟ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਥੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗੋਮਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕੀਆਂ।

ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੋਮਤੀ ਨੇ ਨਾ ਹੱਥ ਜੋੜੇ, ਨਾ ਝੁਕ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਸਗੋਂ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਧੀਮੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ, “ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ, ਤੁਸੀਂ ਆ ਗਏ, ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਗੋਤੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

“ਆ ਗਈ! ਪਰ....” ਪੈਂਡੇ ਦੀ ਥੱਕੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਬਿਹਬਲ ਹੋਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਗੱਲ

ਜਿੰਦਾ ਚੁਨਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ

ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। “ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆ ਰਹੇ ਨੇ।” ਗੋਮਤੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਥੜੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ।

“ਗੋਮਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦੇ। ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਮੇਰੇ ਢਿੱਡ ਪੀੜ੍ਹ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।” ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖੀ 'ਤੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ।

“ਹਾਇ! ਮੈਂ ਮਰੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਬਾਬਾ ਜੀ (ਮੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ) ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਚੌਲ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹਾਂ,” ਗੋਮਤੀ ਇਹ ਆਖਦੀ ਹੋਈ ਉੱਠੀ। ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਚੌਲ ਲਿਆ ਕੇ ਖਾ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ?” ਮਹਾਰਾਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲੀ। ਮੁੜ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ, “ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਮੰਗਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਫਕੀਰਨੀ ਬਣ ਗਈ ਹਾਂ, ‘ਮਹਾਰਾਣੀ’ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।” ਉਸ ਦੇ ਨੇਤਰ ਸੱਜਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਅੱਜ ਮੁੱਠੀ ਚੌਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਟੱਡੇਗੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਗਣ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਮੈਂ ਥੱਕੀ ਟੁੱਟੀ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਜਾਹ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈ, ਮੁੱਠੀ ਚੌਲ ਮੰਗ ਲਿਆ। ਅਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਗਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ।”

ਗੋਮਤੀ ਬੁੱਢੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕੋਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਠੀ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਬੜਾ ਤਰਸਵਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਰਸ ਕਰ ਕੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਪੱਤਰ ਉੱਤੇ ਬੁਕ ਚੌਲ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਦੋ ਕੜਛੀਆਂ ਹਰਹਰ ਦੀ ਦਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੋਮਤੀ ਨੇ ਉਹ ਲਿਆ ਕੇ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਥਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੌਲਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦਿਆਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤ੍ਰਿਪ ਤ੍ਰਿਪ ਅੱਥਰੂ ਕਿਰਦੇ ਰਹੇ। ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮਿੱਠਾ ਜਾਣ, ਸਬਰ ਕੀਤਾ। ਖਾ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਸਿਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਘਟੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੈਨ ਆਇਆ। ਏਥੇ ਕੋਈ ਡਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?” ਚੌਗਿਰਦੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਗੋਮਤੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਡਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੀੜਿਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹ ਦਿਓ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਧੋਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵੋ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ,” ਆਖਦਿਆਂ ਗੋਮਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਟਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਧੋਤੀ ਕੱਢ ਲਈ।

ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਸਾਫਰ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮੇ ਦਾਸੀ ਵਾਲੇ ਲੀੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ।

ਫਰਸ ਉੱਤੇ ਸਫਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਕਦੇ ਨਵਾਰੀ ਪਲੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਛੇ ਮਖਮਲੀ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਕਰੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗਰੀਬੀ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ ਨਾਲ ਸੌਂ ਗਈ। ਲੰਮੇਰੇ ਪੰਧ ਦੇ ਥਕੇਵੇਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਚੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਥੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਅਟਕਣਾ ਪਿਆ। ਗੋਮਤੀ ਕਿਸੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕੋਲੋਂ ਪੀਸੀ ਹੋਈ ਬੂਟੀ ਲਿਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਪੈਰ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਸਫਰ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਫਕੀਰਨੀਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਉਥੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ਵਲ ਚੱਲ ਪਈਆਂ।

ਉੱਧਰ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਪੁਆ ਕੇ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਸ਼ਾਮੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇੱਕੋ ਬਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਕਿ, 'ਮਹਾਰਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਭੰਗ ਪਿਆ ਕੇ ਬੇਸੁਰਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਆਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।' ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਭੱਜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੋ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਭਾਲ ਬੜੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਢੋਲ ਪਿੱਟੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ ਨਾਲ ਮੰਜਲੋ ਮੰਜਲੀ ਜੌਨਪੁਰ ਆ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਗੋਮਤੀ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਈ। ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਗੋਮਤੀ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੱਕ ਉਹ ਵੀਹ ਦਿਨ ਰਹੀਆਂ। ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਗੋਰਖਪੁਰ ਆਈਆਂ। ਉਥੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਨਿਪਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਪਾਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਰਾਣਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮਦਦ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਸੀ।

ਨਿਪਾਲ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ

ਗੋਰਖਪੁਰੋਂ ਨਿਪਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਰਿਆ ਗੰਧਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋ ਤੁਰੀਆਂ। ਇਹ ਰਾਹ ਬੜਾ ਬਿਖੜਾ ਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਤੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਗੋਰਖਪੁਰੋਂ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹਾ ਸਾਧੂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨੱਸ ਪਈਆਂ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੂਹੇ ਕੋਲੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਵਸੋਂ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਇੱਕ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਉਹ ਭੁੱਖੀਆਂ ਪਿਆਸੀਆਂ ਹਨੇਰੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਂਬੇ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਉਸ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਉੱਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਬੱਬੀ ਉਹ (ਸਾਧੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ, ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਧੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਬੂਟੀ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਰੋਗ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੀ। ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਗੋਮਤੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਧੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਪਾਲ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਈਆਂ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਨਿਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ, ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਨਮੂਨੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਉਜਾੜ, ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ, ਉਹ ਉਸ ਸਾਧੂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਰਾਣਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ ਸਮੇਤ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਢੋਅ ਦੇਣੀ

ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਖਟਮੰਡੂ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ, ਫਿਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਹੱਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰਮਤੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਲੀੜੇ, ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਚਮੁੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿਨ ਕੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਸੁਖ ਬਿਨਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਸ਼ਾਮੋ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ, ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਆਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਲਭਾਉਂਦੇ ਨਿਪਾਲ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ (ਯੂ. ਪੀ.) ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਬਣਾਉਣਾ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਲਾਜਿਨ ਨੂੰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣਾਂ, ਇਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਭ ਨੇ ਵਧਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਸ਼ਨ

ਕੀਤੇ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੀਪਮਾਲਾ ਹੋਈ। ਵਲੈਤ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਲੈਤ ਲਿਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

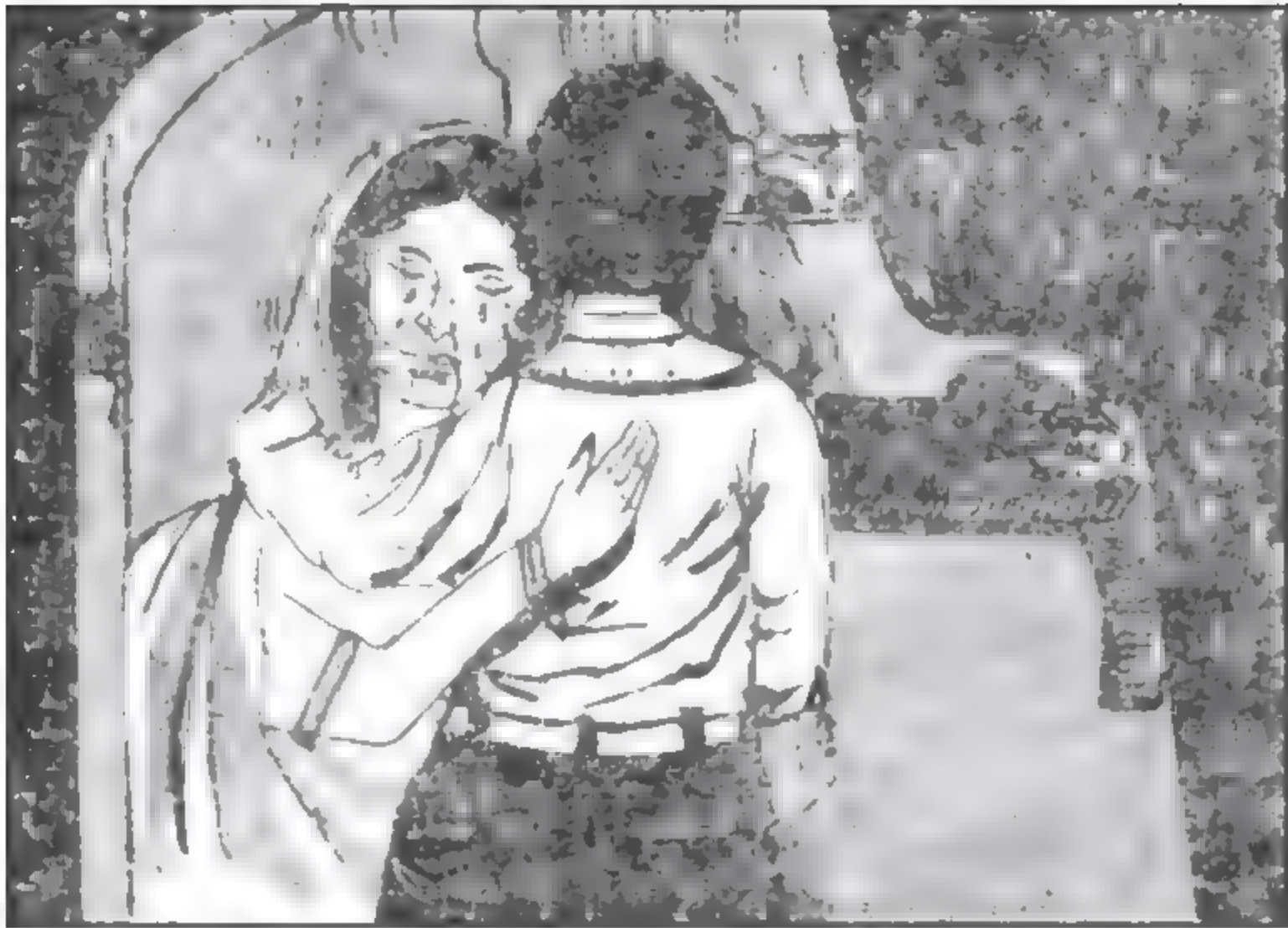
ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਦੱਸੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਇੱਕ ਨੇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਔਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਪਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਾੜਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਉੱਪਰ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਏ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਨਾ ਲੈ ਲਵੇ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੀ ਦੁਖੀ ਹੋਈ। ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਲੈਤੋਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਭਾਰਤ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੜਪ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਗਾ ਕੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਨਿਪਾਲ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਭੇਜਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਲੈ ਆਵੇ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਗ਼ੋ ਬਾਗ਼ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਮੇ, ਗੋਮਤੀ ਤੇ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਨੇਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਰਾਣੀ ਗੰਜ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਉਹ ਚਿਰਾਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਲ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਉਧਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਐਸੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਖੰਭ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉੱਡ ਕੇ ਜਾ ਮਿਲੇ।

ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਲਕੀਆਂ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਸੁਆਰੀ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਉਹ ਭਾਗ ਭਰੀ ਘੜੀ ਆ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਚੌਵੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਗ਼ਮ ਵਿੱਚ ਕੁੱਥੀ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਿਲਨਾ

ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਹੁਲੀਏ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

‘ਮਾਤਾ ਜੀ’ ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਗਲੇ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

‘ਮੇਰੇ ਦਲੀਪ’ ਦੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਸਨ ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੋਲ ਸਕੀ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਨਕੋ ਨਕ ਭਰ ਕੇ ਉਛਲ ਪਿਆ। ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਦੀ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਘੁਟ ਘੁਟ ਕਾਲਜੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ, ਲੰਮੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲਜਾ ਠੰਡਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਦੋਵੇਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਵੈਰਾਗ ਬੰਮਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖ ਨਾ ਹੋਣ। ਪੂਰੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਕੁਝ ਮੱਠਾ ਹੋਇਆ। ਸਿਰ ਦੇ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਲੀਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਸੁਕਾਏ ਤੇ ਰਾਹ ਦੀ ਪਈ ਧੂੜ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਮਾਂ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਦਾੜੀ ਤੇ ਕੇਸ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਦੁਖੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿੱਖੀ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ

ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਲੈਤ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਵਲੈਤ ਭੇਜਣਾ

ਕਲਕੱਤਿਓਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਅੱਗੇ ਵਿਚਾਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ। ਅਟੁੱਟ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵਗਦੀ ਰਹੀ।

ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਫਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਲੰਡਨ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਡਾਕਟਰ ਲਾਜਿਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮੇ, ਗੋਮਤੀ, ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੇਵਕ ਸੂਰਤੀ ਸੀ।

ਲੰਡਨ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਰਾਮ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀੜਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਬਿਲਕੁਲ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਡਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਲਟੀ ਮੱਤ ਨਾ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਕੋਈ ਸਾਜਿਸ਼ ਘੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਨਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਦਸ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਖਰੀਦ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨਾਲ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਦਮੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬੜਾ ਭੁੰਘਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਬਥੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਏ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਬਹਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਟਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਬਸ ਇਹੋ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦਾ, “ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ 24 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਹੂ ਹੋਵੇ।

ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਘੜੀਆਂ

31 ਜੁਲਾਈ 1863 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਐਂਬਿਗਟਨ ਹਾਊਸ ਦੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਘੜੀਆਂ ਗਿਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੈਣ ਉਸ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੂਰਤੀ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰਾਤ ਬੀਤਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜਦ ਰਾਤ ਮੁੱਕੀ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਆਇਆ ਨਹੀਂ? ਅੱਛਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੱਲੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਖ ਦਿਓ..... ਉਡੀਕਦੀ ਮਰ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰੋ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਿਆਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਨਾਲ ਸੜਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੈਂ ਜੰਮੀ ਪਲੀ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਖਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰੋ? ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰੋ। ਉਹ ਉਸ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਸਦਾ ਤਲਵਾਰ ਰਹੀ। ਬਸ ਇਹੀ ਮੇਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ।” ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਈ: ਘੋਰੜੂ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅੰਤਿਮ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਬਿਆ ਤੇ ਇਸ ਕਾਂਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਹੂਕ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠੀ, ਮੇ...ਰਾ ਦ...ਲੀ...ਪ।” ਤੇ ਇੰਜ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਈ।

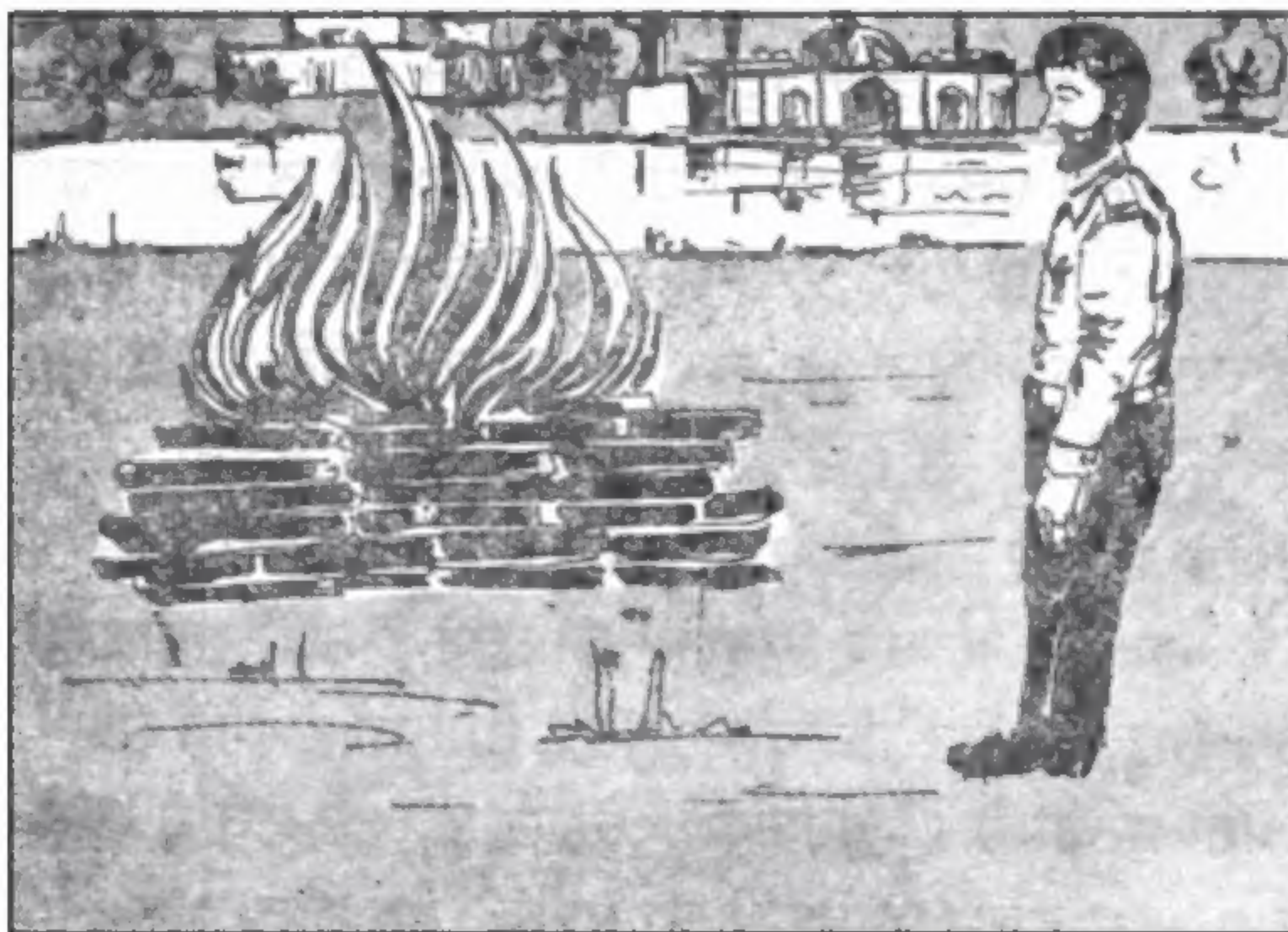
ਜਿਸ ਜਿੰਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਡਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਲੋਥ ਇੱਕ ਸੰਦੂਕ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ

ਜਹਾਜ਼ ਜਦੋਂ ਬੰਬਈ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਕਿ, 'ਹਕੂਮਤ ਬ੍ਰਿਟਾਨੀਆ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਿਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਬਣੇ, ਸੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋਵੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੈ ਜਾਣ।

ਇਹ ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰਿਆ ਹੁਕਮ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਚੱਲਿਆ। ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ, "ਓ ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ। ਫ਼ਰੰਗੀ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਬਲ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਬਿਗਾਨੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਮੜੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਜਿੰਦਾਂ ਅਤੇ ਜਲਾਵਤਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਭਸਮ ਤੇ ਅਸਥੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਵਲੈਤ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਸਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਰਮਨ ਸੈਦਾਗਰ ਮੂਲਰ ਦੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਬੇਟੀ ਬੰਬਾ ਮੂਲਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਨਾਲ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲੜ ਕੇ, ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹੀਲੇ ਵਰਤ ਕੇ ਵੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰਿਆ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਮੱਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀ ਛਪਵਾਈ, “ਯਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਪੰਜਾਬ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੈਥੋਂ ਦਸਤਖਤ ਕਰਾ ਲਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਧੀਨਾਮਾ ਮੈਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੁਤੰਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਆਨਾ ਜੀਅ ਪ੍ਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਜੀਅ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ।”

ਪਰ ਉਸਦੇ ਵਤਨ ਵਾਸੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਲਟਾ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਭਗਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ ਕਿ ਤੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਇਆ ਹੈਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਤੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ। ਬੁਰੇ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਕੇ ਲੰਡਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਹ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲੈ।” ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਬੰਬਾ ਦੀ ਮੌਤ, ਉਸ ਦੀ ਰਹੀ ਸਹੀ ਹਿੰਮਤ ਤੋੜ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਗ੍ਰਾਂਡ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਵਤਨ ਤੇ ਬੇ-ਫ਼ੌਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਬੁੱਢੇ (70 ਸਾਲਾ) ਸੇਵਕ ਸੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਕੰਡਾ ਉਸ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਚੀਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅੰਤ ਵੇਲੇ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਫੈਡਰਿਕ, ਜੋ ਛੱਬੀ ਸਤਾਈ ਸਾਲ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, “ਪੁੱਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਧੀਨਾਮੇ ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਦਸਤਖਤ ਕਰਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਕੌਮ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੈਅ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਪਰ ਜਦ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਅਦਨ ਪੁੱਜਾ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਘਬਰਾ ਗਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੇ ਲੋਕ ਰਾਏ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੋਰੀ ਨੱਸ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੰਡਨ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰ-ਭਾਈਆਂ ਨੇ ਗੱਦਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਪਰਦੇਸੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ, ਆਪਣੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਗੱਦਾਰੀ! ਭਾਰੀ ਗੱਦਾਰੀ!! ਲੱਖ ਲਾਹਨਤ ਗੁਲਾਮਾਂ ਉੱਤੇ।” ਇੰਜ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂਹ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਤੇ ਤੜਫਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੀ।

“ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਤੁਰ ਗਈ” ਆਖਦਿਆਂ ਗਸ਼ ਖਾ ਕੇ ਸੂਰਤੀ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਦੁਫਾੜ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਨਾ ਉੱਠਿਆ।”

29 ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1893 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ, ਬੜੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਅੰਤਿਮ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

*****

